

NARCIZAM

Jeremy Holmes

Uvod

Narcizam se zacinje u zrcalu - od zrcalece majke, cije sjajno oko i pristupacan osmijeh odrazavaju njezinu radost u djetetu, preko zavodljive ali klaustrofobicne "dvorane zrcala" pretjerano zaštitnickih roditelja ili suicidalnog pacijenta koji se ogleda u hladnom, bezivotnom zrcalu prazne kupaonice, do vodene površine koja razbija Narcisovu sliku u tisucu komadica cim je on pokuša zagrliti.

Svi smo fascinirani zrcalima. Ali koga i što vidimo kada se zagledamo u njih? Da li nas se ono što vidimo doima kao nešto tuđe - kao stranac kojeg jedva prepoznamo? Izgledamo li "u redu" - kazemo li sebi "spreman si" dok se pripremamo za zabavu? Divimo li se potajno onome što vidimo ili se pak skvrcimo u uzasu i gađenju, poput patuljka iz bajke koji prvi put vidi svoju nakaznost? Dotjerujemo li se pred zrcalom, naginjemo li se unatrag, udvaramo li vlastitoj slici? Ili, poput Rembrandta, gledamo izravno u lice koje nam uzvraca pogled i trudimo se dokuciti tajne sebstva - sebstva koje je u isti mah tako blisko i tako tuđe?

Havelock Ellis, seksolog s kraja devetnaestog stoljeca, prvi je povezao klasicnog Narcisa s psihološkim poteškocama tako što je homoseksualnost, koju se tada smatralo seksualnom perverzijom, vidio kao patologiju ljubavi prema sebi; muškarac voli drugog muškarca, ili zena zenu, kao odraz sebe a ne kao pretpostavljeno prikladnog pripadnika suprotnog spola. Stoga i Oksfordski rjecnik engleskog jezika definira narcizam, rijec koju je skovao Wilhelm Nacke prikazujući Ellisovo djelo, kao "morbidnu ljubav prema sebi ili divljenje sebi". Uocimo nuzni atribut "morbidna" - ljubav prema sebi nije nuzno problematicna, nego se općenito smatra obilježjem psihološkog zdravlja.

Pojam "narcizam" moze se upotrebljavati na više razlicitih nacina. U laickom smislu on je gotovo istoznacac s usmjerenošcu na sebe ili preokupiranošcu sobom, i njime se prikladno opisuju oni koji cesto izgovaraju zamjenicu "ja", oni ciji razgovor poprima oblik koji je jedna dugogodišnja supruga kronicnog narcisa nazvala "Radio Ja". Prema Charlesu Rycroftu, narcizam je varijanta solipsizma... tendencija da se sebe koristi kao referentnu tocku oko koje se ustrojava iskustvo. U tom smislu, otkrice da nismo jedini kamencic na obali i da svijet nije stvoren samo radi nas ukljucuje gubitak narcizma.

U tome se krije implicitan vrijednosni sud o kojemu je psihoanaliza pokušala teoretizirati: biti usmjeren na sebe je normalno i prihvatljivo za mlade, ali ako sebičnost opstane i u odrasloj dobi, ona znaci neprilagođenost i osuđuje se. Pritom se briga za druge i altruizam suprotstavljaju nesposobnosti ili odbijanju da se svijet vidi s bilo kojeg gledišta osim svoga vlastitog, uz posljednicu gušenja tuđih osjecaja.

Idejom narcizma sluzili su se autori poput Christophera Lascha kako bi sociološki opisali sklop stajališta obilježenih krajnjim individualizmom, nedostatkom zanimanja za prošlost ili buducnost, nepoštovanjem prema drugima, zaokupljenošcu osobnim odnosima nauštrb politicke aktivnosti i nebrigom za društvenu koheziju. Tako opisani ljudi mogli bi (ne bez malo puritanske zavisti) biti "ja-generacija" današnje mlade utjecajne srednje klase, ili dekadentni hedonisti iz europske srednje klase u doba fin de sieclea koje je tako lijepo opisao Oscar Wilde (o kojemu cemo još govoriti). Kolektivni ili grupni narcizam u osnovi je tako razlicitih pojava kao što su osjecaj rasne superiornosti te razni kultovi i mesijanska okupljanja

u kojima se individualni narcizam može ili legitimizirati ili utopiti u posvećenosti karizmatiskom vođi.

Psihoanalitička poimanja narcizma svrstavaju ga u tri kategorije: libidinalni narcizam, destruktivni narcizam i zdravi narcizam. Sigmund Freud smatrao je "primarni narcizam" normalnim razvojnim stupnjem u kojemu dijete blazeno misli samo o sebi. Taj stupanj prethodi objektivnim odnosima, sposobnosti da uspostavimo odnos s drugima - "investiramo libido" u njih. Freud je vjerovao da su ljudi koji pate od paranoje i shizofrenije, a u nekoj mjeri i od hipohondrijskih bolesti, u stanju nekim gubitkom prouzročene regresije na "sekundarni" narcistički stupanj u kojemu je "libido" (ovdje shvaćen kao svojevrsan psihicki fluid) povučen iz vanjskog svijeta i reinvestiran u njih same i njihovo vlastito tijelo. Ronald Britton naziva to stanje psihickog povlačenja u sebe "libidinalnim narcizmom".

Suprotno tome, Karl Abraham, a poslije i kleinovska škola (posebice Herbert Rosenfeld i Otto Kernberg), ističu destruktivne aspekte narcizma, kada narcis patološki zavidi, mrzi i aktivno želi uništiti objekt, naime drugoga. Samo sebstvo smije postojati. Herbert Rosenfeld služi se jakom metaforom "mafije" koja je preuzela um i okrutno ne dopušta nikakav vanjski odnos. Taj trijumfalni "debelokozni" narcizam suprotstavljen je libidnom "mimozastom" narcizmu, koji je više obrambene nego destruktivne naravi.

Treći psihoanalitički pristup narcizmu povezuje se sa školom psihologije sebstva Heinza Kohuta. Kohut je smatrao da narcizam, tj. ljubav prema sebi, i objektivna ljubav ne tvore kontinuum, nego su to dva odvojena razvojna smjera koji traju cijeli život, sa svojim posebnim obilježjima i patologijom. Istaknuo je zdrav aspekt narcizma i tvrdio je da roditeljsko obožavanje djece, dječja uzbuđenost sobom i svijetom, te "normalne" nade, težnje, ambicije i ideali pripadaju sferi pozitivnog narcizma. Prema tom modelu, kako razvoj napreduje, narcizam se ne zamjenjuje objektivnom ljubavlju nego se ublažava postupnim gubljenjem iluzija, tako da i u zrelosti narcizam leži u osnovi samopoštovanja i realističnih ciljeva. "Sekundarni narcizam" i nesposobnost napredovanja na putu umjerene ljubavi prema sebi potječu od "narcističkih rana", koje često nastaju roditeljskim zanemarivanjem ili zlostavljanjem. Pritom, budući da im nedostaje vanjsko vrednovanje njihova narcizma ("Mi te ne smatramo vrijednim ljubavi"), pojedinci se vraćaju na stupanj ljubavi prema sebi, kako bi očuvali barem malo nade i motivacije.

Mnoga od tih psihoanalitičkih poimanja obilježje su psihijatrijskog shvaćanja narcizma u Kernbergovu pojmu "narcističkog poremećaja ličnosti", u kojemu je pacijent usmjeren prema sebi i zahtjevan, procjenjuje svoje sposobnosti i svoju posebnost, zavidan je, iskorištava druge i zanemaruje tuđe osjećaje - ali ispod toga bombastičnog isticanja vlastite važnosti pacijent je često duboko deprimiran i trpi od jakog osjećaja praznine. Kao što ćemo vidjeti, pomoć takvim pojedincima velik je izazov za psihoterapiju.

Kliničke manifestacije narcizma

U ovom odjeljku razmotrit ću aspekte narcizma kako se pojavljuju u psihoanalitičkoj situaciji, a dijelim ih, donekle umjetno, na "potreban narcizam", svakodnevni "klinički narcizam" i "ušanceni narcizam".

Najocitiji primjer potrebnog narcizma može se vidjeti u normalnoj roditeljskoj fascinaciji i ponosu na svoju djecu, što je, kako ćemo vidjeti, preduvjet da bi djeca razvila dobro samopoštovanje. Freud je to rekao ovako:

Roditeljska ljubav, koja je tako dirljiva i zapravo tako djetinjasta, nije ništa drugo nego ponovno rođeni roditeljski narcizam koji, pretvoren u objektu ljubav, nepogrešivo otkriva svoju prijašnju prirodu.

Naravno, većina roditelja uspijeva realizmom ublaziti narcističko ulaganje. Oni uspijevaju vidjeti svoje potomstvo kao posebna bica, s vlastitim projektima, čija svrha nije samo da ispune nade i ambicije roditelja. Isto tako, kao što istice Neville Symmington, djelotvorno roditeljstvo uključuje veliku žrtvu narcizma, ostavljanje postrani vlastite usmjerenosti na sebe kako bismo se usredotocili na dijete i omogućili mu da nađe vlastitog partnera.

Ne postoje i pojedinci koji ne mogu a da ne govore o svojoj djeci, posebno ako su uspješna, čime izazivaju određenu zavist i zamor slušatelja. Slično tome, oni čija se konverzacija sastoji uglavnom od isticanja vlastitih postignuća, bogatstva i poznanstava s važnim i utjecajnim ljudima, često time kompenziraju osjećaje beznacajnosti i manje vrijednosti. Njihove recenice pune su imenica "ja" i "moje"; primarna im je potreba da budu u središtu pozornice, ali vrlo malo se zanimaju za život i reakcije svoga slušateljstva. Mogu biti zabavni i fascinantni, ali katkad su nepodnošljivo dosadni.

Ne oni mogu izazivati i zavist, jer većina nas ima ostatke narcizma koje smo potisnuli u procesu razvoja, ali nikada ih nismo odbacili, nego samo djelomično nadišli u korist opipljivijih zadovoljstava objektivnih odnosa. Bogati i slavni, uz pomoć svojih reklamnih strojeva, nude nužne ikone na koje projiciramo svoje narcističke nade i žudnje. "Narcistički balon" sa svojim svjetlucavim odrazima izazovno nam lebdi nad glavom, a kada pukne, njegov putnik ostaje gol i sazaljivo ranjiv.

Terapeutove reakcije na klijenta neprocjenjiv su pokazatelj prisutnosti narcističkih pojava. Često se javlja osjećaj nedostatka stvarnoga kontakta ili dijaloga s klijentom, koji se na površini može slagati s terapeutovim komentarima, ali se tupim i tromim pogledom vraćati svojim preokupacijama a da ne pokazuje da su terapeutove riječi imale ikakav utjecaj na njega. Terapeut može osjećati dosadu, isključenost, ljutnju ili nametanje (kao da se terapija odvija zbog njega, a ne zbog klijenta), a može mu biti čak i zavidan, jer se klijentov život doima toliko živopisnijim i uzbudljivijim od njegova vlastitog.

Jedna od zavodljivijih manifestacija narcizma javlja se kod klijenata koji idealiziraju i procjenjuju terapiju i svog terapeuta. Inzistiraju na tome da ih lijeći vrhunski stručnjak, najbolji koji postoji: ništa manje od toga neće biti dovoljno dobro. Terapeut postaje spasitelj, obdaren posebnim mocima koje kompenziraju pacijentove osjećaje običnosti i beznacajnosti. Jedna terapeutkinja, dobro poznata po svojim izvrsnim stručnim knjigama, odlučila je da neće raditi s klijentima koji joj se obraćaju nakon čitanja njezinih djela: zaključila je da oni uvijek u nju projiciraju jake narcističke ceznje koje se često odupiru analizi i ona ih nužno razočara jer se ne može mjeriti s idealom "savršenog terapeuta" koji joj oni nametnu.

Sada možemo razmotriti neka karakteristična obilježja ozbiljnijeg narcizma. U članku objavljenom 1922. Karl Abraham posvetio se "negativnom narcizmu", u kojemu pacijenti, što

je paradoksalno, nisu tako nepopravljivo zadovoljni sobom nego su neprekidno u stanju tjeskobna nezadovoljstva. Narcizam negativnih narcisa sastoji se u tome što su oni jednako tako zaokupljeni sobom kao i njihovi velicanstveni rođaci, ali zarobljeni su u mrznji prema sebi, a ne u ljubavi.

Abraham navodi Djecaštvo i mladost Lava Tolstoja:

'Cesto sam se ogledao u zrcalu, od kojeg sam se uvijek okretao s teškim osjećajem depresije, pa čak i gađenja. Bio sam uvjeren da je moj vanjski izgled neugodan, a nisam se mogao utješiti ni uobicajenom utjehom u tim slučajevima - nisam mogao reci da je moje lice izrazajno, inteligentno ni uočljivo.'

Freud je zapazio "negativnu terapijsku reakciju" u kojoj pacijentima postaje sve gore kada im se ponudi prikladna interpretacija njihove patnje, što je izraz negativnog narcizma. U tih pacijenata "idealno ja" je tako udaljeno od "stvarnoga ja" da se težnja prema njemu doima uzaludnom - ideal je predaleko da bi o njemu uopće moglo razmišljati. Budući da pacijenta može zadovoljiti samo savršenstvo, on se odupire svakom pokušaju promjene - smanjivanja jaza između stvarnog i željenog položaja - kako bi očuvao status quo i relativnu udobnost. Ljudi se često boje promjene i drže se onoga što već imaju, ma kako to bilo nezadovoljavajuće: patnja može biti perverzno zadovoljstvo ako je bliska.

Izvori tog negativnog narcizma često se nalaze u strogom nad-ja koje se internaliziralo na temelju roditeljskih ograničenja. Jedna pacijentica opisala je kako se jednoga dana vratila iz škole, oduševljena time što je postigla 99 od 100 bodova na testu iz matematike, a otac ju je oštro prekorio zato što nije osvojila svih 100 bodova!

U toj libidinalnoj perspektivi, Freud je shvatio narcizam kao stanicu na putu od autoerotizma do objektnih odnosa. Nesvjesne seksualne i masturbacijske fantazme narcističkih pacijenata (za razliku od njihovih svjesnih fantazija) važni su ključevi njihove patologije. Muškarci mogu biti zaokupljeni penisom, bilo svojim ili tuđim. Narcis katkad odustaje od nade u uzajamnost u odnosima i oslanja se na moc i uvjeravanje kako bi stekao pristup objektima, pristup koji daje osjećaj sigurnosti i zadovoljstva. Česte su i sadomazohisticke fantazme. U zenskom narcizmu katkad se idealizira cijelo tijelo, uz uzas i očaj kad se pojave znakovi nesavršenstva. Fantazije o vođenju ljubavi s bogatim i slavnim muškarcima na egzotičnim mjestima vjerojatno su bezopasan izraz normalnog zenskog narcizma, ali neke žene doista su podložne moćnim muškarcima i ostaju u takvom stanju bez obzira na to koliko pate zbog toga. One koje se osjećaju bespomoćnim i praznim, te se osjećaju kao objekti koje treba iskoristiti, moraju zadovoljiti svoje narcističke potrebe kako najbolje znaju i umiju. Grandiozne fantazme normalan su aspekt adolescentnog narcizma, ali mogu opstati i u odrasloj dobi, premda u dobro prikrivenom obliku. Klijenti rijetko govore o takvim stvarima sve dok se ne uvjere da mogu u potpunosti vjerovati terapeutu, a čak i tada često to čine uz mnogo neugode i oklijevanja. Takve misli duboko su prožete stidom, koji Phil Mollon i mnogi drugi smatraju glavnim "narcističkim afektom". Pacijent može sanjariti da je slavan pop-pjevac, nogometaš, umjetnik, znanstvenik ili političar, ili da je nezamislivo bogat i moćan. Za narcisa je posebno zavodljiva mogućnost umjetničkog uspjeha, zbog društvene konstrukcije genija. Pojam "genija" izražava srž narcizma - onaj kojega su dotaknuli bogovi i koji bez napora može postizati velike stvari.

"Narcistički gnjev" još je jedna važna klinička pojava. Narcis je možda uspio konstruirati svijet manje ili više prema svojim potrebama, u kojemu, poslužimo li se poznatom Freudovom sintagmom, razni dvorjani drže "njegovo velicanstvo dijete" kao kap vode na dlanu, ili barem uspijeva obnoviti prolazne osjećaje narcističkog blazenstva uz pomoć droga,

alkohola ili seksa, ili pak kupovanjem luksuzne robe. No, stvarnost ce se nametnuti prije ili poslije. Pacijenti otkrivaju da svoje potrebe moraju uravnoteziti s tuđima, da oni koji im pomazu nisu motivirani samo posvecenošću njima nego i nužnošću zarađivanja za zivot, ili jednostavno da stvarnost ima vlastitu logiku i ne pokorava se uvijek diktatu ljudske volje. Terapeut može biti na ljetovanju upravo kada ga pacijent treba ili ce pak prekinuti seansu kada je pacijent u punom zamahu.

Takve pojave, u vecoj ili manjoj mjeri, mogu potaknuti izljev narcistickoga gnjeva. Pacijent ce metaforicki, a katkad i doslovno, toptati nogama, razbijati ili bacati skupocjene predmete ili pak podici glas. Kad god bi osjecao razocaranošću, jedan takav pacijent bi se redovito strašno posvađao sa suradnicima ili vozacima koji bi se pokušali prestrojiti pred njega. U terapiji se doimao otvorenim i prijemcivim, ali postupno je postajalo jasno da osobno shvaca i zamjera terapeutu sve njegove slobodne dane, zakljucivši da ih uvijek raspoređuje upravo tako da nastupaju u vrijeme kada je njemu potpora najpotrebnija. Kao dijete imao je dugotrajne ispade u kojima se neutješno baca na zemlju i vrištao da je bolestan. Odrastao je uz hladne roditelje i proveo mnogo vremena u bolnici te je bio vrlo nesiguran i, poput Fisher-Mamblonina gušcica Felija, cinilo se da se prepušta izljevima gnjeva kad god se osjecao ugrozenim, kao oblik "kompenzacijske aktivnosti". (Taj izraz odnosi se na naizgled irelevantan sklop ponašanja, potaknut jakim emocijama koje se u tom trenutku ne mogu "izravno" isprazniti niti razmotriti.) Čini se da gnjev nudi određenu mjeru sigurnosti narcisu koji je u biti usamljen i lišen osnove sigurnosti.

Ispod narcistickoga gnjeva lezi ono što Mollon naziva "narcistickom ranjivošću" ili, kako to naziva Kohut, "narcistickom ranom". Narcis je uhvacen u zamku cije su granice s jedne strane potreba da se osjeca posebnim, a s druge imperativna potreba za prilagođavanjem stvarnosti. Pokušava stvoriti svijet koji ce pojačati njegov osjecaj posebnosti i vaznosti, ali ispod toga vrebaju očaj, depresija i osjecaji beznacajnosti. U tim okolnostima, narcis je izlozen čak i najmanjim zamjerkama i odbacivanjima koje dovode u pitanje njihovu posebnost, kao i svakodnevnim, a katkad i iznimnim nesrecama i traumama koje im namece neumoljiva sudbina.

Opisana su dva suprotna klinicka modela narcizma. Rosenfeldovi narcisi "debele" i "tanke" kože prema terminologiji Glenna Gabbarda nazivaju se "neosjetljivim" i "hiperosjetljivim". Neosjetljivi narcisi nemaju razumijevanja za tuđe osjecaje i svojom arogantnom i sebicnom okrutnošću gaze preko leševa. Ponašaju se pompozno i ekshibicionisticki. Hiperosjetljivi tipovi su stidljivi, inhibirani i usmjereni na sebe u svojoj ranjivosti na odbacivanje ili kritiku. Čini se kao da im "nedostaje jedna koža" i tako ih je lako emocionalno povrijediti da je njihovo ja tema svakog susreta. Anthony Bateman tvrdi da ti stereotipi nisu uzajamno iskljucivi i da su hiperosjetljivi mnogo manje krhki nego što se cinilo, jer se ispod njihove ranjivosti krije snazan gnjev, dok naizgled neosjetljivi ljudi u terapiji cesto otkrivaju prazninu i očaj.

Knjizevni primjeri narcizma

Ovidijeva verzija mita o Narcisu

Mnoga suvremena shvaćanja o narcizmu mogu se u početnom obliku naći u klasičnom mitu o Narcisu, po kojemu je nazvan cijeli taj sindrom. Ovdje ću citirati Hughesov prijevod Ovidijeve verzije.

Prica ne počinje s Narcisom nego s Tirezijom, jedinom osobom koja je živjela i kao muškarac i kao žena, te koju su Jupiter i Junona pozvali da presudi u njihovoj raspravi o tome tko nalazi veći uzitak u spolnome cinu: muškarac ili žena. Tirezija je glasao za žene. (Premda je u nekim verzijama diplomatski odgovorio da iako žene doživljavaju deset puta jaci uzitak, muškarci ga doživljavaju deset puta češće!) Tada se Junona neobjašnjivo razljutila i oslijepila ga, a Jupiter, kako bi mu to nadoknadio, otvorio mu je unutarnje oko i darovao mu dar proricanja. Tako Ovidije otkriva narcističke teme tjelesnog uzitka, zavisti i poteškoca da shvatimo kako se drugi doista osjećaju, posebno kada je obuzet zudnjom.

Narcis se rodio pošto je njegovu majku Liriopu silovao riječni bog Kefis. Od rođenja je bio iznimno lijep, tako da su i do Tiresije dospjela ogovaranja u kojima se pitalo može li tako prelijepo stvorenje dugo pozivjeti. Tu se uvodi duboka tema prolaznosti ljepote i povezanosti između narcizma, zavisti i smrti.

Tiresija je odgovorio zagonetno: Narcis može dugo pozivjeti "ne pozna li sebe". Paradoks je u fatalnim riječima "ne pozna li". Time se elegantno izražava strašna dilema narcisa: on ili ostaje zauvijek zarobljen u sjenovitom svijetu samozaljubljenosti ili se oslobađa spona nepoznavanja sebe (što povlači i nepoznavanje drugih), ali po cijenu smrti. Premda narcis misli samo o sebi, ironija je u tome što on nikada ne može doista spoznati sebe jer ne može zauzeti gledište izvan sebe i vidjeti sebe kakav "doista" jest. Kad bi mogao prihvatiti da ljepota prolazi, tada bi njegova ljupkost bila vrijedna slavljenja; time što pompozno porice stvarnost gubitka i promjene, ta ljepota pretvara se u cudovišnost.

Narcis odrasta u prelijepoga mladica. Mnogi se zaljubljuju u njega, ali on ostaje dalek. Tada ga ugleda šumska nimfa Eho i istog trenutka bude obuzeta. Toj nekoc blagoglagoljivoj djevojci majka Junona oduzela je moc govora kao kaznu zbog toga što ju je Jupiter iskorištavao kao mamac i razgovarao s njom dok je udvarao drugim ženama. Zato može samo ponavljati riječi koje čuje. Kako bi ona mogla izjaviti ljubav? Jednoga dana Narcis se izgubi u šumi i pozove svoje prijatelje: "Je li tko ovdje?" Eho se otkrije: "ovdje", doziva ona. Narcis se okrene i otrci: "Dotaci me rukama nemoj, neću ljubavi tvoje, i umrijet prije bih htio." Eho je ponizena i polagano umire od odbacene ljubavi, sve dok od nje ne ostane samo glas.

Narcisi slamaju srca. Ne vide posljedice svojih djela na druge. Privlače laskavce i ulizice, koji su pak i sami narcistički traumatizirani i nadaju se odrazu njihove slave. Ehoina "Bozica-majka" (Junona) tako joj je zavidna na njezinu odnosu s "Bogom-ocem" (Jupiterom) da uništava taj odnos oca i kćeri, koji je bitan za zdrav ženski narcizam - odnos u kojemu kći u adolescentnoj dobi zna da je otac smatra lijepom ali istodobno u potpunosti poštuje njezinu seksualnost.

Hiperosjetljiva Eho postaje zrcalna slika neosjetljivog Narcisa. On je nedostupan, a ona vječno želi biti u njegovu narucju. On misli samo na sebe i okrutno je sebičan; ona misli samo na njega i njezino poljuljano samopoštovanje ne obnavlja se ni u smrti. On se ne može identificirati s drugima i tako učiniti njihove glasove svojima te time proširiti svoju osobnost; ona pak ne posjeduje vlastiti glas i osuđena je na blijedo oponašanje. Govoreći u okviru

privrzenosti, oboje su tjeskobno privrzeni: ona predano prijanja uza svoj objekt, a on je zauvijek održava na distanci.

I mnogi drugi nepovratno se zaljubljuju u Narcisa. Na kraju se jedan od njih u presudnom terapijskom potezu usuđuje suprotstaviti svome mucitelju. (Da, jedan od njih - cijeli mit prozet je naznakama biseksualnosti, kao da Narcis ne može biti zadovoljan ljubavlju samo jednoga spola.)

Tako i on nek ljubi a nikada drago

Svoje ne osvoji!...*

Jednoga dana, zedan nakon lova, Narcis je našao "bez gliba izvor" i ondje, kada se nagnuo da pije:

Hoće da ugasi žeđu, al' nova žeđa mu raste.

Pijuci krasan ugleda lik i opčinjen njime

S nadom ljubi ceg nema drzeci za t'jelo sjenku.

Samome sebi se divi, nepomicno motri i stoji

Slican istesanome iz parskogoga mramora kipu.*

Vatreno se zaljubljuje u vlastitu sliku. No što više pokušava zagrliti sebe, poljubiti usne koje mu se primicu, to se više razocarava i pati. Oplakuje svoju sudbinu. Vjечно odvojen od objekta svoje ljubavi, on prvi put dozivljava gubitak i tugu. Na kraju, spozna sebe:

Ta ja sam to! već vidim, i oblik ne vara moj me.

Gorim od ljubavi k sebi, i priticem vatru i nosim.

Što ću? Molit se dati il' molit? a moliti što ću?

O da od svojega kako razlucit se tijela mogu!*

Shvaca da mora umrijeti. "Zivotu mojemu nema / Trajanja dugoga već". Na kraju osjeća suosjećanje prema drugome: "Htio bih, onaj dulje da živi, kojega ljubim." Kada umire, umire i njegovo promatracko ja - ali čak i kad prelazi rijeku Stiks ne može se suzdržati da ne pogleda svoju sliku u vodi. U trenutku smrti preobrazava se - metamorfira - u prelijepi cvijet. Cvijet narcisa, njegova delikatna čaška i zavodljiv miris, još i danas nas podsjećaju na Tiresijino proroštvo.

Tiresija je poput dobra psihoanaliticara znao da, želimo li psihološki opstati, moramo nadržati svoj narcizam. Ako uspijemo prihvatiti vlastitu prolaznost i smrtnost, moći ćemo se preobraziti - naše samopoštovanje bit će postojano i bit ćemo blagoslovljeni unutarnjom ljepotom. Ne uspijemo li, život će nam biti kazna, a možda ćemo biti osuđeni na smrt od vlastite ruke, jer naš narcizam bit će sve zahtjevniji i ustrajniji. Ranjivost koja nas je navodila da se klonimo vezâ zaštitit će se debelom kozom. Voleći samo sebe, zavidimo onima koji mogu stupati u odnose s drugima, i cinimo sve da ih uništimo, sluzeci se svojom ljepotom kao oruzjem.

Shakespeare: Sonet 62

Za Shakespeareova protagonista, čin pisanja je proces samootkrivanja:

Samoljublja grijeh me obuže posvema,

I oko, i dušu, i svaki moj dio.

I nikakva lijeka tome grijehu nema,

Tako mi je cijelo srce ispunio.

Ovdje je ton donekle ironican. Je li voljeti sebe doista grijeh? Dobro zasnovan, zdrav narcizam mora se "utemeljiti u srcu" da bi ispunjavao svoju funkciju i održavao nam glavu iznad virova životnih nedaca. No ipak, narcis koji vidi samo sebe je izgubljen. Opsjednut je zavišću, neprekidno se mora hvalisati uspoređujući se s drugima. Poput Snjeguljicine pomajke, on se hvali:

Nema regbi ljupka lica kano moje,
Iznad svih u svim se vrijednostima penjem.
No kada se prišulja starost, sve je izgubljeno, jer se ljubav prema sebi pretvara u prezir prema sebi:
Ali kad se zagledam u zrcalu dublje,
Ugruhan i strt od štavljene starine,
Baš usuprot citam svoje samoljublje:
Ta bi samoljublja bile opacine.

Do razrješenja dolazi u posljednjem dvostihu, koji, poput Tiresijina paradoksa, pociva na metamorfozi:

Tebe, sama tebe, ja u sebi dicim,
Svoju dob ljepotom tvojih dana licim.

Razrješenje narcizma je voljeti drugoga. No, za razliku od Narcisa koji cezne za razdvajanjem između sebe i voljenoga, Shakespeare istice aspekt stapanja u ljubavi. "Ti" i "ja" tvore jedinstvo u kojem nema razlike između sebe i drugoga, u kojemu se ljubav prema sebi stapa s objektnom ljubavlju, ili kako je to rekao Freud:

Doista sretna ljubav odgovara primalnom stanju [tj. ranom djetinjstvu] u kojemu se objektni libido i ja-libido ne razlikuju...

Zaljubljenost i uništava i čuva narcizam - prvo, u prakticnom smislu, voljeti znači pobjeci od sebe, ali nam pomaze i da se dobro osjećamo u sebi, i drugo, u teorijskom smislu, ljubav prema sebi nadilazi se u projekcijskoj identifikaciji sa slikom voljene osobe, u kojoj se ona preobrazava u velicanje njezina postojanja. "Licenje" narcisa koji stari - šminka, kreme za pomlađivanje i estetska kirurgija - preobrazava se u uzajamnoj sreći i sjaju voljene osobe. Sonet 62 vjerojatno je napisan za Shakespeareova mladog i lijepog aristokratskog mecenu. Dakle, osim što nudi djelomicno rješenje za unutarnji problem narcizma - prolaznost - možemo ga shvatiti i kao izraz narcizma, jer se temelji na ljubavi starijeg muškarca prema mlađem, pri čemu stariji projicira vlastiti narcizam na mladost.

Prema Freudovoj shemi:

Osoba može voljeti u skladu s narcističkim tipom:

- (a) ono što ona sama jest (tj. sebe)
- (b) ono što je sama bila
- (c) ono što bi sama htjela biti...

Narcis i pjesnik na početku soneta pripadaju kategoriji (a). U pretposljednem stihu naznakuje se da sve vrste ljubavi - a zasigurno i sva zaljubljanja - sadrže element narcizma, po tome što je ljepota i u očima promatrača i u odvojenosti voljene osobe. U posljednjem stihu navodi se da prijelaz s (a) na (b) i (c) može značiti napredak, ali i dalje unutar granica narcizma.

Prema Ovidiju, možemo pretpostaviti da istinski relacijska ljubav ovisi o sposobnosti i za stapanje i za razdvajanje. Za razliku od narcističke i "ehoističke" ljubavi, takva ljubav je i

vjerna i prolazna, jer ovisi o sposobnosti da u isti mah i vjerujemo i podnosimo odvojenost i gubitak.

Wilde: Slika Doriana Graya

U Wildeovu romanu Slika Doriana Graya izvrsno su ilustrirane sve tri Freudove varijante narcizma. Taj roman sadrži jednu od klasičnih slika narcizma - dijabolican pakt u kojemu narcis pobjeđuje starenje tako što svijetu prikazuje vječno mlado lice, dok je istinski uzas njegova unutarnjeg sebstva prikazan na grotesknom portretu zaključanom u njegovu privatnom svetištu.

Roman pocinje nizom epigramskih izjava o umjetnosti. To su u biti antipuritanska velicanja "beskorisnosti" umjetnosti i vrhunske važnosti umjetnosti kao vrijednosti po sebi. Ona predstavljaju još jednu metamorfozu narcizma. Pretvarajući svoj narcizam u umjetnost, Wilde nadilazi svoju usmjerenost prema sebi, jer "umjetnička ljepota" (suprotstavljena "stvarnoj ljepoti") ne blijedi i oblik je komunikacije. Čak i destruktivni narcizam pronalazi opravdanje: "Porok i vrlina umjetniku su građa za umjetnost."

Roman se usredotocuje na tri glavna lika, a svaki predstavlja dio Wildeove ličnosti. Zlatni mladić Dorian je nevjerojatno lijep mlad muškarac; lord Henry Wotton, prethodnik Algernona u Vazno je zvati se Ernest, duhovit je i okrutan lukavac koji uzima Dorianu u svoje okrilje, a Basil Hallward je slikar zastrašujuće nadarenosti, čiji portret Dorianu ima tako magična svojstva.

Dorian promatra svoj portret i zamišlja faustovski savez:

Kako je to tužno! Ostarjet ću i bit ću uzasan i odvratan. No ova slika zauvijek će ostati mlada. Nikad neće biti starija od današnjega dana lipnja... Kad bi moglo biti drukcije! Sve bih dao za to... Za to bih dao svoju dušu!

Roman pociva na međugri između Wottona i Dorianova narcizma. Obojica uzbuđuju jedan drugoga: Graya uzbuđuje Wottonov intelekt i lakoca društvenog ophođenja, a Wottona Grayev izgled i nevinost, te činjenica da njime može manipulirati kako hoće. Dorian se zaljubljuje u mladu i lijepu glumicu Sibyl Vane, ali poput pravog narcisa ne gaji istinske osjećaje prema njoj nego ga samo uzbuđuje pomisao na to da posjeduje nekoga kome se dive svi drugi. Tako ona zamjenski proširuje opseg njegova narcizma i laska mu njezina ljubav prema njemu. No tada na svoj uzas shvati da je drugi smatraju posve običnom i netalentiranom. Pocinju ga proganjati prizemne zamjerke o pripadnosti nižem društvenom sloju i on je ostavlja. Ona je skrhana i pocini samoubojstvo, zbog čega se Gray prepušta porocnom i opakom životu. Pada pod utjecaj Rosenfeldove mafije i ne nalazi izlaz. Premda njegov izgled ostaje nepromijenjen, tajni portret otkriva okrutnost i ruznocu njegove duše.

Dok se roman pretapa u gotsku priču strave i uzasa, Hallward posjećuje Graya u uzaludnu pokušaju da ga popravi. Gray tada otkriva "svemoc" i grandioznost narcisa: "Pokazat ću vam svoju dušu. Vidjet ćete ono što zamišljate da može vidjeti samo Bog." Potom Gray suocava Hallwarda s očajem narcisa. Poput samog Narcisa kada je napokon shvatio da njegov voljeni koji mu izmice nije nitko drugi nego on sâm, tako i Gray shvata da ga je njegova potraga za vječnom mladošću osudila na to da nanosi i trpi neizrecivu patnju. Hallward mu nudi priliku da se pokaje, ali destruktivnost prevladava i Gray izbode slikara na smrt. Gray uspije izbjeći osveti Sybilina brata i iskazuje tragove kajanja kada odluci da neće iskoristiti drugu zaljublvenu ženu, Hetty Merton. Ponovno gleda sliku, u nadi da će se njegov milosrdni čin vidjeti na slici, ali prekasno je za to: njegovi grijesi ne mogu se tako lako izbrisati. Na kraju krvavim nožem uništava magično platno. Potom se ruši i njegove sluge ujutro nalaze tijelo ruznog starca, dok je platno netaknuto i prikazuje mladiću u cvijetu mladosti, iz vremena kad je slika nastala prije dvadeset godina.

Vjerojatno je da će narcis postati suicidalan u trenutku narcistickog kolapsa. Roman Dorian Gray je groteskan jer je u njemu izvrnut normalan odnos između fantazme i stvarnosti. Zavodljivost umjetnosti je u njejoj sposobnosti da stvori umjetnu stvarnost koja je i izraz narcizma i oslobađanje od njega u samospoznaji. Tako u pjesmi Seamusa Heaneyja "Osobni Helicon" pjesnik opisuje svoju ocaranost izvorima, u koje bi neprekidno gledao kao dijete. To uspoređuje sa svojim pjesništvom u odrasloj dobi: "Pjevam / da vidim sebe, da vidim odjek tame."

Teorije narcizma

Teorije o narcizmu potaknule su zestoku raspravu među psihoanaliticarima, a odnose se na dva glavna pitanja. Prvo se tice odnosa između primarnog i sekundarnog narcizma, a drugo na mentalno zdravlje u narcistickim pojavama općenito.

Primarni i sekundarni narcizam

Freud je razlikovao primarni narcizam, normalan razvojni stupanj u ranom djetinjstvu, na putu prema stanju objektnih odnosa, i sekundarni narcizam, u kojem pojedinci regresivno uzimaju sebe kao primarni objekt ljubavi, a ne drugoga. Sekundarni narcizam relativno je neprijeporan. Odnosi se na niz gore opisanih različitih stanja u kojima su ljudi patološki obuzeti sobom, nisu sposobni za međuljudske odnose, drugima pristupaju kao sredstvu za sebične ciljeve, pribjegavaju ponašanju kojim ugađaju sebi, tj. ovisnosti o drogama, namjernom samoozljeđivanju ili promiskuitetnom seksu; postaju ovisni o sebi na način koji dovodi njihova poraza, itd.

Glavna rasprava usredotocila se na precizno značenje pojma primarnog narcizma i na pitanje odnosi li se on na ikakvu stvarnu pojavu. Freudova prvotna pomisao bila je da dijete - nakon stadija autoerotizma, ali prije no što postane svjesno da je majka posebno bice, i da ju se kao takvu može voljeti - narcisticki investira sebe u ljubav koju je osjećalo prema majci. No poslije se Freud služio tim izrazom u općenitijem smislu, kako bi označio nediferencirano postojanje prije no što je dijete razvilo čak i rudimentarno ja ili sebstvo. U tom stanju, dijete se kupava u majcinskoj njeznosti i brizi i prozeto je blazanim osjećajima ljubavi i voljenosti, osjećajima koji nisu usmjereni ni prema objektima ni prema sebi, a možda su oboje istodobno. Kako je psihoanaliza napuštala perspektivu usmjerenu prema libidu i preuzimala interpersonalnu perspektivu, to poimanje dovodilo se u pitanje. Michael Balint i Ronald Fairbairn tvrde da smo od rođenja usmjereni prema objektnim odnosima, a čini se da Sternova istraživanja dječjeg ponašanja potkrepljuju to gledište. Djeca od rođenja stupaju u intenzivne interakcije s majkom i npr. u prvim satima života razlikuju miris mlijeka vlastite majke od mlijeka drugih majki. Melanie Klein tvrdi da je ja dojenčadi aktivno uključeno u mentalne procese kao što je razdvajanje, idealizacija i denigracija. U toj shemi nema mnogo mjesta za pojam primarnog narcizma. Kao što kaže Symmington: "Jedini narcizam koji doista postoji... jest sekundarni narcizam."

Prijeporna je čak i izvorna konceptualizacija sekundarnog narcizma. Freud je smatrao da su homoseksualnost, psihoze i hipohondrija primjeri sekundarnog narcizma u kojemu je libido usmjeren unutra, prema sebi, a ne van, prema drugome. Danas će rijetko tko tvrditi da ljudi koji pate od shizofrenije ne stvaraju objektno odnose. Ako ništa drugo, oni su zapravo interpersonalno preosjetljivi. Posve su zastarjele i slične krute distinkcije između homoseksualne i heteroseksualne vrste ljubavi. Mnogi homoseksualci formiraju zrele odnose ljubavi, a heteroseksualni izbor objekta često je narcistican, u smislu odabira "trofejnog partnera" čija je glavna psihološka uloga pojačavati subjektov narcizam poticanjem zudnje u drugima.

Zdrav narcizam nasuprot patološkom

Krajem 1960-ih Kohut je uputio vazan izazov tada uobicajenim poimanjima narcizma. On je tvrdio da treba odbaciti Freudovu zamisao o jedinstvenoj razvojnoj liniji od narcizma do objektnih odnosa. Prema Kohutu, rast i oblikovanje normalnog, zdravog narcizma samostalan je i nuzan razvojni proces. Umjesto da vidi narcizam kao nešto "loše", što nalazimo kod mentalno bolesnih, nezrelih i pogrešno analiziranih pojedinaca, Kohut je tvrdio da je zdrav narcizam preduvjet za uspješan zivot, koji ukljucuje objektno odnose, i da pojavu sekundarnog narcizma treba shvacati kao "ostatke" normalnog procesa narcisticke sazrijevanja.

Kohut citira slavnu Freudovu izjavu da: "muškarac koji je bio majcin miljenik cijelog se zivota osjeca kao osvajac; uvjerenost u uspjeh cesto vodi prema stvarnom uspjehu", a navodi i odlomak iz poglavlja "Obozavanje djeteta" u romanu Barchester Towers Anthonyja Trollopea, u kojemu majka promatra svojeg dječacica:

"Kako imaš slatke nozice!" rekla je zanesena majka. "Sunce moje, eto što si ti. I imaš najljepše male slatke nozice na cijelome svijetu..."

Moja istraživanja pokazuju da je u ljudi koji su poslije patili od narcisticke i borderline poremećaja taj proces cesto išao pogrešnim tijekom. Takvi pacijenti vjeruju ili da su bili nezeleni, ili da su se rodili "usput", ili da su usvojeni; zatim, da ih je majka rodila u tako bolnim trudovima da više nije htjela imati djece, da su odgovorni za majcinu postnatalnu depresiju ili da je otac napustio majku zbog njih. Sve to govori o narcisticke ja koje trpi od rođenja.

Kada sve prođe kako treba, dijete pocinje stjecati osjecaj o sebi kao posebnom i dostojnom ljubavi i kadro je uzivati u zdravom ekshibicionizmu i vlastitoj velicini. Trogodišnje dijete koje skoci s kauca na mekanu prostirku, vicuci roditeljima "Gledajte me, letim!" nadahnut ce osjecaje topline i ponosa. Kada to dijete pođe u vrtic, roditelji ce dolaziti po njega sa "sjajem" u ocima - odmah ce uociti svoje dijete kako se istice među ostalom djecom, kao da zraci posebnim svjetlom. Ako roditelji ne mogu voljeti svoju djecu na taj nacin, posijati ce sjeme stida i samoprijezira.

Kohut je skovao rijec "ja-objekt" kako bi opisao posebnost tih bliskih odnosa u kojima drugi nije ni dio sebe u potpunosti niti je posve odvojen od njega. Roditelji malog djeteta su ja-objekti, po tome što ih se dozivljava kao prozuetke sebstva, kojima dijete moze upravljati u određenoj mjeri. Odnosi s ja-objektom mogu se dozivljavati kao posve iluzorni i defanzivni - kao nacin izbjegavanja traumaticne spoznaje bespomocnosti i ranjivosti djetinjstva. No prema Kohutu odnos s ja-objektom protuotrov je za pretjeranu zaokupljenost autonomijom i odvojenošću, što on smatra endemskom patologijom zapadne kulture.

Kako se razvoj nastavlja, tako infantilna grandioznost (ili "svemoc") i ekshibicionizam treba ublaziti stvarnošću i samosviješću. Kohut to naziva "optimalnom frustracijom" i izjavljuje: Ako je dijete razmazeno (a ne optimalno frustrirano), ono zadržava neobicno veliku kolicinu narcizma ili osjecaja svemoci; no istodobno se osjeca inferiornim jer ne posjeduje stvarne vještine. Slicno tome, iskustva koja frustriraju... dovode do zadržavanja fantazmâ o svemoci. Postici odgovarajucu ravnotežu između neizbjeznih frustracija i ponizavajuće svijesti o bespomocnosti teška je zadaca, a prema Kohutu, najbolje je da je obavljaju oba roditelja: s klasicnog edipovskog gledišta, oceva je uloga da frustrira djetetov osjecaj da samo ono posjeduje majku. U isto vrijeme otac, ili "ocinsko nacelo" (koje moze ponuditi i majka ili muški rođak) pomaze djetetu da preobrazi svoju grandioznost i ekshibicionizam u ono što Kohut naziva "bipolarnim sebstvom", cija su dva pola ideali kojima tezimo - i ambicija - rijec kojom Kohut oznacava osjecaj stvarne moci (za razliku od iluzija o svemocnoj kontroli) za ostvarenje tih ideala. Opet, vrijedno je napomenuti koliko cesto je djetinjstvo borderline pacijenata obiljezeno ocem koji zlostavlja, pije ili napušta dom - a cesto i sve to zajedno.

Konacan udarac narcizmu je cinjenica naše smrti; pomirenje sa smrću je obilježje zrelosti i mudrosti. Prema Kohutu, uspješno prebrođeni narcizam vodi prema sposobnosti prihvacanja smrtnosti; vidjeti sebe kao jedinstvo znaci, bez precjenjivanja i podcjenjivanja, razviti smisao za kreativnost i humor te vjerovati svojoj intuiciji i empatiji. Paradoks tog procesa u tome je što narcizam treba zdravo uspostaviti kako bi ga se moglo odbaciti.

Poznata je napomena Donalda Winnicotta o djetetu koje se tijekom terapije igralo zlicicom: drzalo ju je, sisalo i udaralo njome. Victoria Hamilton također je istaknula djetetovo stjecanje vještine hvatanja predmeta kao ilustraciju zdravoga narcizma, ali u isti mah i njegova nadilazenja. Hvatanje je veliko postignuce za malo dijete i cesto se cini da pruza dojam vještine i zadovoljstva - dijete ima pobjednicki pogled u ocima kada prvi put uspije uzeti svoju šalicu sa stola i prinijeti je ustima. To uzimanje je i bijeg od solipsizma djetinjstva. "Razmaziti" dijete - previše mu pomagati na nacin koji ugrozava njegovu autonomiju - ometa taj proces otkrivanja svijeta.

U Kohutovoj shemi, nedostadni narcizam jednako je problematican kao i pretjerani narcizam, a patologija nastaje kada je normalni razvoj ja-objekta ometen. Umjerena kolicina onoga što Britton naziva "epistemicnim narcizmom" - nepokolebljivom vjerom u ispravnost vlastitih zamisli - obilježje je kreativnog i samopouzdanog sebstva. No prema Brittonu, Rosenfeldovu sljedbeniku, epistemicki narcizam u biti je defenzivan. U "destruktivnom narcizmu" pacijent osjeća takvu ugroženost postojanjem ljudi izvan sebe o kojima ovisi, i osjeća takvu zavist prema njima da, kako bi odrzao svoj svemocan položaj "gospodara svega svoga", mora uništiti objekt. Patološki aspekti narcizma - ponašanje prema drugima kao prema sredstvu za ostvarenje cilja, okrutna usmjerenost prema sebi, manjak empatije - sve su to manifestacije te zavidne potrebe da se porekne vaznost objekta.

Zrcalnu sliku tog debelokožnog narcizma nalazimo kod krajnje ranjive pacijentice koja upravlja svojim objektom tako što manipulira njegovim osjecajima. Metafora o sviracu iz legende koji je iz osвете svirkom namamio svu zdravu djecu u planinu, a ostavio samo sakata dječaka, izraz je nacina na koji takvi pacijenti mogu terapeutu pokazivati samo ranjeni dio sebe, a svoje zdrave aspekte prikrivati, pri čemu se oni mogu nesvjesno ocitavati u snovima i izljevima kreativnosti.

Kernberg slicno tome istice patološke aspekte narcizma, pri čemu postulira "grandiozno sebstvo stvoreno stapanjem stvarnoga sebstva, idealnoga sebstva i idealnoga objekta, čime nastaje idealizirana samodostatnost i subjekt postaje nedostupan za bliske odnose, uključujući i analizu". Prema Kernbergu, narcis kaže:

Ne moram se bojati da ću biti odbacen zato što nisam ostvario svoje idealno ja, što bi jedino omogućilo da me voli idealna osoba koju zamišljam da bi me voljela. Ta idealna osoba, moja idealna slika te osobe i moje stvarno sebstvo su jedno, i to je bolje od idealne osobe za koju želim da me voli, tako da mi više nikada ne treba nitko drugi.

Ili, kako kaže dječja pjesmica: "Ja ne volim nikoga, ne, jer nitko ne voli me."

Radikalna samodostatnost narcisa izravno je poricanje neizbježne činjenice roditeljskog seksa - činjenice kojoj dugujemo svoje postojanje i nad kojom nemamo nikakvu moc ("Nisam trazio da se rodim" očajnicki je krik depresivnog narcizma). Narcis želi misliti o sebi kao o "samostvorenom čovjeku", ali cijena koju za to plaća je nesposobnost za "slobodnu komunikaciju u nesvjesnim dijelovima uma - za slobodne asocijacije.

Zaključno, narcisticko sebstvo sadrži tri sloja osjećaja: izvanjsko poricanje ovisnosti i posljedicno divljenje sebi; ispod toga skriva se jak oralni bijes i zavist, a u temelju svega je frustrirana čeznja za ljubavlju i pažnjom.

Pristup privrzenosti

"Teorija privrzenosti" uvodi empirijski pristup u psihoanalizu. Ona istice važnost zaštite i sigurnosti koju nudi onaj koji pruža njegu djetetu (obično majka), a ta osoba postaje "osnova sigurnosti" u opasnosti. Može li teorija privrzenosti, koja se oslanja na empiriju i promatranje, približiti Kernbergovo i Kohutovo gledište? Teorija privrzenosti pravi jasnu razliku između zdravog i suboptimalnog razvoja; prema toj teoriji, ta razlika nastaje u ranoj fazi psihološkog rasta, pa se već nakon prve godine života djeca mogu podijeliti na onu sa sigurnom i onu s nesigurnom privrzenošću. Nesigurna privrzenost smatra se obrambenom reakcijom na suboptimalnu roditeljsku njegu - svojevrsnim održavanjem kontakta s pretpostavljeno "sigurnom" osnovom koju dijete zapravo odbacuje, jer je ona nedosljedna, psihološki smetena i nedostupna. Tako nastaju karakteristični modeli nesigurnosti: izbjegavajuća, ambivalentna (prijanjajuća) i neorganizirana.

U modelu sigurne privrzenosti majka je pristupačna i bliska. Kako kaže Winnicott, njezino lice je zrcalo u kojemu dijete počinje pronalaziti i spoznavati sebe. Zdrav narcizam počinje s njeznom, zrcalcom majkom: ona precizno odražava djetetove osjećaje koji čine jezgru sebstva. Prisutnošću drugoga počinjemo spoznavati i prihvatiti sebe. Kada je privrzenost nesigurna, taj proces zrcaljenja je poremećen. Zrcalo može biti prazno i neosjetljivo (što vodi do modela izbjegavanja), prozeto osjećajima roditelja a ne osjećajima djeteta (model ambivalentnosti), ili kaotično i konfuzno (model dezorganizacije).

Može se smatrati da Narcis tipizira strategiju izbjegavanja, s Eho strategiju ambivalentnosti. Budući da je sina rodila nakon silovanja, Liriopa je možda od početka imala negativne osjećaje prema Narcisu. Taj "duh u kolijevci" znao je da njezin bespomocan gnjev prema njegovu ocu možda stvara agresivan model njege djeteta, u kojemu Narcis, tražeći neki oblik sigurnosti, potiskuje svoje osjećaje ljubavi i pokušava biti emocionalno samodostatan. Možda porice stvarnost roditeljskog seksa koji je bio uzrok njegova postojanja i njeguje fantazmu da je sam sebe stvorio. Njegova ljepota jamči da mu je taj odnos prema sebi uvijek ponuđen, ali njegov potisnuti gnjev zbog toga što ga je majka odbacivala znači da ne može vjerovati drugome i tako uspostaviti sigurnu osnovu te umjesto toga iskorištava ljude na okrutan i neobranjiv način. Kad bi bio u školi s vršnjacima, Narcis bi bio nasilnik koji se obara na žrtve kao što je Eho.

Suprotno njemu, Eho je primjer ambivalentne privrzenosti: njezino sebstvo postoji samo kao reakcija na druge, a nikada kao aktivan agens. Njezin narcizam je u tom metamorfnom smislu antinarcističan. Da bi postigla minimum sigurnosti, jedina joj je nada da prijanja uz objekt. U daljem razvoju se modeli vanjske sigurnosti s roditeljima internaliziraju kao predodžbe sebstva, drugoga i njihovih raznolikih odnosa (na primjer, tjeskobno sebstvo i reakcije "sigurne osnove" na njega, koje mogu biti sigurne i nesigurne). Te predodžbe zauzvrat oblikuju odnose s bliskim osobama. Cijeli taj proces dijelom ovisi o sposobnosti roditelja da vidi dijete kao posebno bice. Unatoč svim svojim problemima, Narcis i Eho barem imaju koherentno sebstvo, pa makar se ono temeljilo na ustrajnoj samodostatnosti u slučaju Narcisa, a na prisilnom prijanjanju u slučaju Eho. U izbjegavajućeg Narcisa to će se razviti u grandiozno ja, a u slučaju ambivalentne Eho, u isprano ja. Kako Narcis porice važnost sigurne osnove i uzima sama sebe kao svoj objekt, on iskazuje upravo klinička obilježja narcizma. Eho je pak podložna ovisnosti i negativnom narcizmu; jedina njezina sigurnost, u smislu unutarnjeg objekta uz koji ona može prionuti, jest ocrnjujuće nad-Ja, koje je izvedeno iz Junonina gnjeva.

Izbjegavajuća i ambivalentna strategija uključuju ili apsorpciju nekih funkcija nužnoga drugoga u sebstvo ili "projekciju" značajki sebstva na objekt uz koji se prijanja, pripisujući vlastite osobine drugome. Za razliku od te dvije strategije, "dezorganizirana" osoba, koja nema konzistentna sredstva za postizanje makar djelomične sigurnosti, pribjegava bizarnim

metodama kako bi se barem priblizila sigurnoj osnovi. Dezorganizirani ljudi nemaju koherentnu predodzbu Drugoga i moraju se oslanjati na razlicite oblike raskola u sebi samima kako bi stvorili privid sigurne osnove. U "narcisticnim" pojavama, poput zarezivanja tijela britvicom (na primjer, u tzv. granicnom poremećaju licnosti) i samoizgladnjivanja (u anorexia nervosa), tijelo postaje "Drugi" prema kojemu patnik uspostavlja odnos, premda na patološki način.

Psihološki, a do neke mjere i fizicki opstanak ovisi o sposobnosti da se uspostavi blizak odnos privrženosti i tako utemelji vanjska sigurna osnova u stvarnosti i "unutarnja sigurna osnova" unutar sebe. Odnos prema toj sigurnoj osnovi je zdravo narcistican, u smislu da subjekt doživljava kako je drugi tu radi njegove dobrobiti i sigurnosti. Uspostava te osnove je nužna kako bi subjekt vidio drugoga kao posebno bice i istraživao svijet zajedno s njime - ukratko, kao bi uspostavio objektni odnos.

Klinički fenomen narcizma može se smatrati pokušajima da se sebstvo koristi kao surogat sigurne osnove. Za hiperosjetljivu, "ehoicnu" osobu, to znači smatrati svoje tijelo ili sebstvo sigurnom osnovom, sve više prijanjati uz njega, jer što se jace prijanja uz njega, tim više ono postaje upitno kao izvor sigurnosti, a zbog toga prijanjanje postaje još jace. Neosjetljivi narcis postiže djelomičnu sigurnost na drugi način. Ocajavajući zbog uzajamnosti, on se oslanja na uvjerenje i moc kako bi održao nekakav odnos s drugima. Njegova vlastita temeljna bespomocnost stvara nepodnošljivu zavist, čime se zauzvrat potiče zavist i u drugima, te se tako pribavlja njihova pozornost, premda izdaleka.

Integrativno gledište: nastanak i preobrazbe narcizma

Model mentalnog razvoja koji je predložio Erik Erikson sadrži niz stupnjeva, pri čemu svaki od njih ima pozitivan i negativan pol: temeljno povjerenje nasuprot nepovjerenju, autonomija nasuprot stidu i sumnji, djelovanje nasuprot podlozosti, generativnost nasuprot stagnaciji i integritet nasuprot očaju. Na kraju ovog odjeljka predložit ću sličan model, koji integrira različite aspekte narcizma, i zdrave i patološke. Opisani stupnjevi nužno su umjetnički i dodaju se jedan na drugi kako razvoj napreduje. Svaki od njih može se aktivirati u bilo koje doba.

Prvi stupanj, prva godina života - siguran osjećaj stvaralackog sebstva u odnosu prema pristupačnom drugom.

Ovdje je najvažnija roditeljska prijemljivost: empatija, zrcaljenje i pristupačnost. Dijete koje se njeguje uobicajenom roditeljskom predanošću osjeća se "posebnim", jedinstvenim, središtem vlastitog univerzuma. Ono je osjetljivo bice, odvojeno od drugih osjetljivih bica. Znaajući da je njegova riječ zapovijed za roditelja, ono počinje tolerirati razdoblja razocarivanja i odvojenosti. Pomaze mu se da posegne u svijet vjerujući da će ga on dočekati s prihvaćanjem i radošću. Tu su začeci samopoštovanja, ili zdravog narcizma. Obratno, u nedostatku roditeljske prijemljivosti dijete može doživjeti osjećaje unutarnje praznine, straha, beznačajnosti, nemoci i razdoblja neutješnoga gnjeva. Pritom su u najvećoj opasnosti djeca teška karaktera i ona koja imaju tjelesne mane.

Drugi stupanj, druga godina života - narcisticno ulaganje u tijelo i njegovu rastuću moc.

Na tom stupnju nastaje zdrav ekshibicionizam. Roditelji se vesele kada njihovo dijete ostvaruje razvojne ciljeve, kada počinje hodati, govoriti, stjecati kontrolu nad funkcijama izlucivanja - i istraživati svijet. Sigurna osnova nije samo izvor sigurnosti nego i ohrabivanja i odobravanja. Dijete prozima svoje tijelo sjajem zdravoga narcizma i uživa u sjaju roditeljskog oka kada ulazi u društvo vršnjaka i prijatelja. Roditelj koji je pod stresom ili u depresiji, koji je agresivan ili odbacuje dijete, koji je prezauzet ili pun gorčine, omalovazavat

ce ili nece ni primijetiti djetetovu nespretnu potrebu da izaziva taj sjaj, što vodi prema zacementima stida i razocaranošći u sebe - obilježjima narcističke ranjenosti.

Treci stupanj, treća godina života - počeci optimalne frustracije

Zdrav narcizam zna svoja ograničenja. Dijete koje je narcistički vezano za majku ne može staviti svoje nade i ambicije na kušnju stvarnosti. Američki ideal (i iluzija) "iz kolibe u Bijelu kuću" mora se ublažiti sposobnošću razlikovanja kula u zraku od stvarnosti. U Lacanovoj shemi, "nom du pere", ali i "non du pere" ("ime oca" ali i "ne oca") postavljaju granice narcizmu, ali i pomazu djetetu da osjeti da pripada roditeljskom klanu, ali i čovječanstvu. Društveni narcizam počinje obuhvaćati pojedinačni narcizam. Bez tog procesa, postoji prijetnja da će grandioznost i poricanje stvarnosti opstati.

Četvrti stupanj, adolescencija - ideali i ambicije

Zdravi adolescenti imaju junake, nade, ambicije, strastvena uvjerenja i tajne snove. Narcistički ranjen adolescent živi u očaju i depresiji, smatra da je svijetu došao kraj, opsjednut je smrću i prkosi joj riskantnim ponašanjem ili pak bježi od nje u regresivno povlačenje. Tijelo postaje izvorom užitka i ponosa, ili pak omrznutim teretom koji ne uspijeva zadovoljiti nemogući ideal. Pržtanje kreativne energije obilježje je zdrave vjere u sebe i na tom stupnju ne treba ga ocjenjivati ni mjeriti. Gnjev i destruktivnost izražavaju narcističke osjećaje neuspjeha da se pronađe zrcaleći ideal.

Peti stupanj, odraslo doba - prijenos narcizma na sljedeći naraštaj

Osjećaj svemoci slabi i zamjenjuje ga stvarna moć. Zdrava odrasla osoba počinje spoznavati svoju snagu i slabosti. Osjeća zadovoljstvo sobom, svojim vezama, obitelji i društvom. Svoje narcističke nade ulaze u svoju djecu. Planira i ostvaruje projekte. Neostvarene ideale zamjenjuje ljubavlju prema istini. Neuspjehe jednostavno prihvata. U međuvremenu, nezdravi narcis uspostavio je svijet usmjeren na sebe, čime potiče zavist ili pak zbog vlastite zavisti potkopava mogućnost da bude blizak s drugima. Dovoljan je sam sebi i postaje sve više zaokupljen sobom - ili je preosjetljiv na svako zanemarivanje ili pak brutalno krči put prema "vrhu", gdje nalazi vlastito samovelicanje i ponizavanje drugih.

Šesti stupanj, pozno doba - stjecanje mudrosti

Prema Kohutu, uspostavljanje zdravog narcizma i optimalne frustracije usmjeravaju osobu na put koji vodi prema sposobnosti da se svijet vidi onakvim kakav jest, da se prihvati stvarnost vlastite smrti, da se vjeruje svojoj intuiciji i empatiji, da se pronađe izvore kreativnosti i humora, te na kraju, da se stekne određena mjera mudrosti. Ako se te preobrazbe ne odvijaju, dolazak poznog doba potiče osjećaje užasa zbog neizbježnosti vlastita nestanka. Depresija i beznade postaju uvijek prisutne mogućnosti. Narcizam se može iskazati u sve jačoj hipohondriji, beskrajnom razmišljanju o prošlim postignućima i neuspjesima, ili pak u tiraniji u kojoj u odnosima vlada moć, a ne uzajamnost.

U tome modelu zdravlja i patologije zadaca terapije, bez obzira na stupanj razvoja na kojemu nastupa, jest pronaći sjeme zdravih narcističkih težnji i smanjiti utjecaj patološkog narcizma.

Psihoterapijsko liječenje narcističkih problema

Kritičari psihoterapije - možda motivirani puritanizmom koji je Oscar Wilde tako silovito šibao - optužuju je da ugađa klijentima, da je to luksuzna razbibriga za one koji nemaju ništa pametnije raditi u životu: drugim riječima, da njeguje narcizam umjesto da pomogne u njegovu nadilaženju. Dakako, u najgorem slučaju, psihoterapija može ohrabrivati one aspekte psihološkog života koji su tipični za sam narcizam: zaokupljenost sobom i beskrajnu regresiju, pretjerani osjećaj da nešto zaslužujete, nerealistične nade da se sve nepravde iz prošlosti mogu ispraviti uz dovoljnu dozu terapijske ljubavi i suosjećanja. Ta tendencija psihoterapije da postane "sama bolest za koju tvrdi da je lijek" još je jedna od preobrazbi narcizma, zrcalna slika Wildeove samosvjesne uporabe narcizma kao umjetničkog izrazajnog sredstva u svrhu nadilaženja narcizma. Pozitivnije gledište, koje je volio zastupati Carl Jung kada je uspoređivao zapadni s istocnim putem prema prosvjetljenju, glasi da je nužno pronaci vlastito sebstvo prije no što se može razmišljati o mogućnosti njegova nadilaženja - ili, kako se to popularno kaže, morate voljeti sebe da biste mogli početi voljeti druge. Rad s narcističnim pacijentima tezak je na više načina. Sljedeće tri vinjete ilustracije su nekih svakodnevnih dilema koje oni postavljaju psihoterapeutima.

Prva vinjeta:

Cetrdesetogodišnji odvjetnik Bill došao je u bolnicu nakon gotovo fatalnog pokušaja samoubojstva. Imao je vrlo uspješnu karijeru, ali zadovoljstva u uspjehu nikada nisu bila trajna, a želja za smrću proizišla je iz dubokog osjećaja nezadovoljstva u braku i osjećanja otuđenosti od supruge. Bila je to tipična sredovječna narcistička kriza. Taj veliki sportaš, bonvivan, zavodnik i bogataš vodio je prazan i besmislen život. Upućen je na psihoanalizu, ali bili su praznici i nekoliko tjedana nitko ga nije mogao preuzeti. Pobjesnio je - bio je pun narcističkoga gnjeva. Kako analitičari smiju biti na odmoru, a njemu treba pomoć odmah, a ne za nekoliko tjedana? Ako se misle tako ponašati prema njemu, onda će oni biti krivi za njegovu smrt. Psihijatar s njegova odjela ponovno je nazvao sve dostupne kolege, ali bez uspjeha. Bill je i dalje ustrajao na tome da bude primljen. Zašto ga sâm odjelni psihijatar ne može preuzeti? Što je taj psihijatar tada trebao učiniti? Da je pristao liječiti Billa, ne bi li tako samo povlađivao njegovu narcizmu i plesao kako on svira, poput svih ostalih žrtava Billova zavodjenja? No da je odbio udovoljiti njegovu zahtjevu, ne bi li potkrijepio Billov jak osjećaj da ga nitko ne sluša i još dublje ga gurnuo u otuđenu samodostatnost?

Druga vinjeta:

Caroline je bila i hiperosjetljiva i neosjetljiva. Bila je usvojena kći u obitelji s dvije starije sestre koje su roditelji očito više voljeli. Majka je postala nepokretna kada je Caroline imala trinaest godina i otada se od nje očekivalo da se brine za majku i da zadovoljava oćeve seksualne potrebe. U svojim tridesetim i cetrdesetim godinama imala je depresivne slomove živaca i napokon je počela odlaziti na tjednu psihoterapiju koja je unosila malo stabilnosti u njezin život i više je nisu morali primati u bolnicu. No kraj liječenja nije se nazirao, a ona je idealizirala terapeuta i samu terapiju, pa je postignut kompromis da se seanse održavaju jednom mjesечно. Jedna od njezinih karakterističnih osobina bila je da "pukne" kada se osjeća tjeskobnom ili odbacenom; jednom prigodom uzela je veliku dozu pilula i zaključala se u prtljajnik svojega automobila: policija ju je uspjela pronaci tek kada se u potragu uključio helikopter. Takve epizode, uglavnom mnogo blaže, zadavale su mnogo brige njezinu suprugu i djeci; kad god bi nestala, odmah bi je počeli tražiti i ne bi prestajali dok je ne bi našli ili dok se ne bi sama pojavila. Na jednoj seansi opisivala je jednu od novijih takvih epizoda, isticuci

da suprug nije imao razumijevanja kad ju je napokon pronašao. Nakon mnogo godina pružanja potpore, terapeut je iznenada osjetio jaku dosadu i razdraženost. Ne razmislivši, rekao je kako je njezin izmuceni suprug možda bio gnjevan na nju; upitao ju je kako se suprug mora osjećati kada ona nestane. Caroline je prošlijeđjela, usne su joj zadrhtale, izgledala je uplašeno i ljuto, kao da će istog trenutka izjuriti iz prostorije. Zavladao je petominutna tišina. No ipak je ostala do kraja seanse, bez daljnjih incidenata. Morala je platiti račun i zamolila je terapeuta da joj posudi nalivpero. Napomenula je kako je nalivpero lijepo - i na vlastito iznenađenje, terapeut joj je ponudio nalivpero kao nevoljni dar.

Tu vidimo kako se gnjev narcisa "tanke kože" često projicira na ljude oko njega, kako konfrontacija može biti teška i opasna, kako je važno održavati terapijski potencijal, kako često se "nacelo oca" odbacuje u korist regresivnog "majcinskog sućesništva" i kakvu krivnju može osjećati psihoterapeut kada se suočava s takvim pacijentima.

Treća vinjeta:

Peter, koji je velik dio djetinjstva proveo u dječjim domovima, bio je klasičan i ekstreman slučaj neosjetljivog narcizma; živio je životom okrutne sebičnosti sve do pedesete godine. Liječnik opće prakse nije ga uputio psihijatru zbog depresije, nasilnosti, alkoholizma, problema s policijom, usamljenosti ni zbog toga što je bio sve manje fizički privlačan ženama, nego zbog hipohondrije, koju dakako nikakvim lijekom nije mogao izliječiti nijedan specijalist. Ulazeći u ordinaciju, Peter bi uvijek zapocinjao seansu istim pitanjem, koje je postavljao istodobno izazovnim, agresivnim, pristojnim i obrambenim tonom: "A kako ste vi, doktore?" Tu se javio ozbiljan tehnički problem: kako protumaciti tu potrebu da upravlja terapijskom situacijom kao još jedan aspekt njegova narcizma, kao obranu od uspostavljanja odnosa koji se implicira u terapiji a on ga je smatrao prijetnjom, a da se pacijent pritom ne otuđi i ne povrijedi.

Ti primjeri su ilustracija nekih cestih tema u terapijskom radu s takvim ljudima: zavodljivo pobuđivanje terapeuta narcizma; gnjev i zahtjevnost koji lako mogu potaknuti odbacivanje i tako pojačati pacijentov dojam da su ga razočarali svi osim njega samoga; na kraju, dosada ili zasícenost, što također može dovesti do zanemarivanja pacijentove patnje.

Kohut i Kernberg predlažu vrlo različite pristupe tim pitanjima. Kohut opisuje tri karakteristična modela prijenosa u terapiji narcističkih pacijenata: zrcaleći prijenos, idealizirajući prijenos i "blizanacki" prijenos. Njegov savjet terapeutima jest - prihvaćanje umjesto preranog tumačenja. Ili, kako je to rekao William Butler Yeats:

Položio sam svoje snove tebi pod noge;
koracaj nježno, jer hodaš po mojim snovima.

Pacijent mora osjećati da može uložiti svoje nade i snove u terapiju i terapeuta. "Terapeuti progonitelji" koji prerano i pregrubo tumače te fantazme kao obrambeni mehanizam samo će produbiti narcističku ranu koja je uopće dovela pacijenta na terapiju. No Kernberg smatra da opasnost leži u povlađivanju i istice da je ocrnjivanje samo sjena koja prati idealizaciju. Naglašava kako je važno obraditi negativni prijenos i pomoći pacijentu da stekne odgovarajuću brigu za objekte koje tako sebično iskorištava. Pacijentu se mora pomoći i da se nosi sa svojim gnjevom i razočaranjem; ne smije ga se navesti da misli kako se terapijom mogu ispraviti pogreške iz prošlosti. Terapijski rad budi temeljne konflikte i nedostatke koji su već doveli do narcističke nadgradnje ličnosti. To izaziva u najboljem slučaju određenu mjeru otpora, a u najgorem - pomisao na samoubojstvo. Rosenfeld je to izrazio ovako: Kada se suoči sa stvarnošću ovisnosti o analitičaru, koji predstavlja njegove roditelje, posebice majku, pacijent bi najradije umro, prestao postojati, poricao činjenicu rođenja, a i

uništio svoj analitički napredak, jer on predstavlja dijete u njemu, za koje smatra da ga je stvorio analiticar, koji pak predstavlja roditelje.

No Kernberg priznaje da je to previše za neke pacijente i da je u tim slučajevima potreban suosjećajni pristup kako bi se održao terapijski savez.

Na kraju ću navesti neke od glavnih načela koja po mojem mišljenju pomazu u radu s narcizmom i njegovim različitim manifestacijama.

Terapeut mora prihvatiti idealizaciju svojeg odnosa s pacijentom, ali se istodobno mora suociti s pacijentovim prikrivenim ponizavanjem tuđih osjećaja i njegovom potrebom za svemoci i kontrolom.

Suocavajući se s narcizmom, terapeut mora paziti da se ne počne služiti vlastitim položajem moći i narcističkom nadmoći kako bi ponizavao pacijenta i dodatno smanjivao njegovo samopoštovanje.

Mora se izbjegavati i urotnički odnos uzajamnog divljenja.

Podupiranje pacijentova narcizma može biti legitimna terapijska strategija, posebno u suprotstavljanju kompulzivnom negativnom narcizmu i samoponizavanju. Terapeut mora pronaći pozitivan "zamah" koji djeluje kao protusila pacijentovim pokušajima da ponizi sam sebe.

Razocaranje terapeutom i terapijom je zdravo, ali ono treba biti postupno, a ne traumatsko. U terapiji s vremenskim ograničenjem od početka treba razgovarati o njezinu kraju i tumačiti ga. Terapeut mora biti kadar ograničiti i zahtjevnost narcisa "tanke kože" i gnjev "debelokoznog" narcisa.

Kreativnost, humor, zaigranost i snovi su pozitivne manifestacije transformiranog narcizma i oni su presudni elementi terapije.

Radoznalost o terapeutovoj osobi može biti dio pacijentove potrebe za svemoci i kontrolom ili izraz zelje da ga ponizi iz zavisti, ali to je i potencijalno zdrav bijeg od zaokupljenosti sobom u zainteresiranost za vanjski svijet.

Pred kraj terapije narcizma pojavljuje se zahvalnost.

Jaz između stvarnoga i idealnoga sebstva u narcizmu je izvan uobicajenih granica. U ambivalentnom, "ehoističnom", negativnom, preosjetljivom tipu, jaz je prevelik. U "narcističnom", debelokoznom, neosjetljivom tipu, ja i idealno ja su stopljeni. Zadatak je terapeuta u prvom slučaju suziti jaz i tako pomoći pacijentu da pronađe i prihvati svoje pozitivne osobine, a u drugom slučaju, pomoći pacijentu da se otvori i nauči se nositi s gubitkom i neuspjehom.

Ta dva tipa nisu uzajamno isključiva. Ispod debele kože narcisa krije se ranjivost i ceznja za bliskošću; ispod krhkosti i jada preosjetljivog tipa često vrebaju okrutna usmjerenost prema sebi. Narcis traži svoj objekt u zrcalu, ali osuđen je na razocaranoost jer je zrcalo hladno i bezivotno te ga ne može spasiti od usamljenosti. Terapija može transformirati narcizam "zrcaljenjem" - zaigranim, toplim, pristupačnim zrcaljenjem prijemljivog Drugog.

U zaključku ćemo podsjetiti da je Freud, vjerojatno narcistički, smatrao psihoanalizu posljednjim od tri velika udara koje je civilizacija zadala ljudskom narcizmu: kopernikanska revolucija uklonila je Zemlju iz središta svemira, darvinovska revolucija detronizirala je čovjeka s položaja nadmoći nad prirodom, a psihoanaliza je degradirala svjesni um na položaj sluge nesvjesnih sila koje vladaju našim životom. Teorija privrženosti mogla bi zadati i četvrti udarac: razumijevanje kako naša dragocjena individualnost nastaje u odnosima s drugima. U svakom slučaju, čudo transformiranog narcizma vodi prema dubljem razumijevanju: počinjemo vidjeti ljepotu i jednostavnost univerzuma, shvaćamo u kojoj mjeri smo povezani s prirodom, a ne odvojeni od nje, uviđamo kako smo svi slični i neizbježno povezani, a ne odvojeni i izolirani.